

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

„Кавказский Вѣстникъ“, օգոստոս: Պ. Կոնստանտինի ճանապարհորդութեան շարունակութիւնը. Մարաշը կոտորածների ժամանակ չազատուեց տխուր վիճակից: 1895 թ. նոյեմբերի 18-ին այդ քաղաքում կոտորուեցան 822 հայ (որոնցից 575 լուսաւորչական), այրուեցին 160 և կողոպտուեցան 1500 տներ: Մարաշի զազանութիւնների մանրամասնութիւնները յայտնի են ֆրանսիական զօրքի զննապետ զը-Վիելարի յայտագրից, որ ղեկողութեան անբարեխղճութիւնից և լրբութիւնից, Վիելար ժողովից մութեսարի-ֆին (շրջանի կառավարչին) և պաշտօնեաներին — սպանութիւնների գլխաւոր ղեկավարներին—նոյնպէս և թիւրք ֆիցէրներին և հրապարակով դատապարտում էր վարչութեան զօրոգութիւնները. իսկ օֆիցէրներին Վիելար զիմեց խիստ խօսքերով, յանդիմանեց նրանց որ իրանց ղէնքը այսքան զզուելի կերպով են գործ ածել: Ձէնքը տուած է ձեզ, ասում էր ֆրանսիացին, հայրենիքը պաշտպանելու համար, նա ձեզ համար պիտի լինի պատուի նշանարան, ձեր հայրերը այդ ղէնքով մեզ հետ կողք կողքի տուած կուում էին Ղրիմում, իսկ զուէ գործ ածեցիք նրան կանանց և երեխաներին կոտորելու համար: Ձեռարանը, ինչպէս պատմում են

ականատեսները, ցնցող էր. խոնարհեցրած իրանց զուկները, օֆիցէրները, զինուորներն ու պաշտօնեաները լսում էին Վիելարի խիստ յանդիմանութիւնները: Այդ պատկերը մեր չիշողութեան մէջ զարթեցրեց մի ուրիշը, երբ խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ, ֆրանսիական ասպետները այս իսկ տեղերում հաշիւ էին պահանջում սարակինսներին՝ քրիստոնեաների հալածանքների պատճառով: Այն ժամանակ չէր կար եւրոպական պետութիւնների կօնցերտ, կար քրիստոնէութիւն, որի անունով եւրոպան գնում էր մահմեդական զազանութիւնների դէմ:

Մարաշից մէկ ու կէս իջևան հեռու, համարեա անմատչելի լեռների լարիւրինթոսում, գտնուում է Զէյթունը, որ յախտեան փառաւոր կը մնայ հայ տարեգրութիւնների մէջ. հողի այդ կտորի պատմութիւնը — անընդհատ հերոսական կռիւ է իսլամի դէմ:

«1895 թուի հոկտեմբերի 24-ին Զէյթունի շրջանի ապստամբուած հայերը բարձրացրին աղատութեան զրօշակը: Հոկտեմբերի 29-ին հայերը զրաւեցին թրքական զօրանոցը Զէյթունում, ուր 700 հօգուց բաղկացած մի զօրաբաժին կար: Զէյթունի շուրջը, մօտիկ և հեռաւոր շրջականերում, բուրբոքուեց պատերազմը:

«Մահմեդական ազգաբնակչութեան օգնութեան հասան կանոնաւոր զօրքերը և սկեցին կողոպտել ու կո-

տորել հայերին առանց դաանութեան խտրութեան: Վանոնատը զօրքերը, Մաղար-բէլի հրամանատարութեամբ, սպանեցին, ի միջի այլոց, հայր Սալվատօրին, պահանջելով նրանից՝ մահմեդականութիւն ընդունել: Յուրնուզում թիւրքերը, օգոտ քաղելով տղամարդկանց բացակայութիւնից, որոնք զնացել էին պատերազմի, բռնեցին հարկաւոր կանանց, ոմանց բռնաբարելով և ոմանց սպանելով: Զէյթունի կանայք լուր առնելով այդ սոսկալի դէպքի մասին, լարձակուեցան գերի զինուորների վրայ և դանակներով 400 մահմեդական մորթեցին: Զէյթունի պաշարումը տեւեց ղեկտեմբերի 14-ից մինչև յունուարի 5-ը. նա դադարեց միայն աչն ժամանակ, երբ միջամտեցին եւրոպական պետութիւնները: Զը պէտք է մոռանալ, որ Զէյթունի պաշտպանները ընդամենը 6000 հոգի էին. մինչդեռ պաշարողների թիւը հասնում էր 60,000-ի, այդ թւում և 25,000 կանոնաւոր զօրք: Զէյթունի անունը մինչև այժմ էլ աչ է ազդում մահմեդականներին: Մեր բարեկամները մէկը, որ ճանապարհորդել էր Մարաշից Հալէպ, հանդիպել է ճանապարհին նորակոչ արաբ զինուորների, որոնք հարցնում էին ճանապարհորդներին — արդեօք դեռ չէ՞ շարունակում կռիւր Զէյթունի մօտ. նրանք ասում էին որ եթէ կռիւր շարունակուելիս լինի, իրանք պիտի փախչեն:

Այնուհետև հեղինակը քննում է աչն հարցը, թէ ո՞վքեր էին կոտորածների պատճառը. հայերը թիւրքերին են մեղադրում, թիւրքերը՝ հայերին: Բայց այդպիսի վէճերի տեղիք չը կայ: Աչն ազատական շարժումը, որ սկսուեց Բալկանեան թերակղզում, չէր կարող սահմանափակուած մնալ այդ տեղում, չանցնել Սարական Թիւրքիա: Անկասկած է, որ ժամանակակից գաղա-

փարների ոգին տարածուեց և հայ ազգի մէջ ու ներշնչեց նրան միտք, պահանջել հաւասար իրաւունքներ և սօցիալական աւելի լաւ պայմաններ՝ գոյութիւն պահպանելու համար: Շատ են թաղրութիւններ կային, շատ ծրագիրներ և յօսեր էին ողևորում հայերին: Այստեղ կարելի է յիշատակել աչն ֆանտաստիկական ծրագիրը, որին նալած՝ Հայաստանի դիւատօր օգնականները պիտի լինէին անգլիացիները, որոնք, եւրոպայում գտնուող հայկական կօմիտէտների աջակցութեամբ լեղափոխութիւն կը պատրաստէին Հայաստանում: Զէյթունը անգլիացիները պիտի հասցնէին Ալեքսանդրէայի վրայով: Ընտրուած էր Սուլտիէ նունով փոքրիկ ծովափնեայ նաւահանդիստը, Ալեքսանդրէայից դէպի հարաւ, որ կենտրոն պիտի դառնար. այդտեղ արդէն բերուած էր գէնքերի առաջին կարասները: Ապստամբուած հայերի լենակէտ ընտրուած էր Կասսար գիւղը: Կազմուած սարի ստորոտում, ինչպէս ծովի հետ յարմար հաղորդակցութիւն ունեցող մի տեղ: Նոյնպիսի մի տեղ էլ, փոքր Հայաստանի կենտրոնի հետ հաղորդակցութիւն պահպանելու համար, ընտրուած էր Զօխ-Մարզիման գիւղը, որ յարմար է Զէյթունի, Յուրնուզի, Հալինի, Սիսի և Մարաշի հետ հաղորդակցութիւն պահպանելու համար: Այսպիսով ենթադրում էր միանգամից ոտքի կանգնեցնել Կիլիկիայի ամբողջ հայ ազգաբնակչութիւնը:

Բայց հեղինակը ցնորական է համարում աչս ծրագիրը, որովհետև հայերը ցրուած են ապրում, շրջապատուած մահմեդական ազգաբնակչութեամբ. կայ և աչն, որ բացի կտրիճ գէյթունցիներից, հայերը, մանաւանդ քաղաքներում ապրողները թոյլ են և վախկոտ:

Կային, ասում է հեղինակը, և աւելի զգոյշ հայեր, որոնք առա-

Քարկում էին փող հաւաքել և փողով գնել Կիլիկիայի այն ազատ հողերը, որ ծախսում էին թիւրքերի ձեռքով ալդպիտով Ռուբինեան նախկին թագաւորութեան մէջ կը ստեղծուէր մի կենտրոն Չերնօգորիայի նման:

Յամենայն դէպս, հայկական հարցը մի խոր վէրք է, որ լսւում է թիւրք պետութիւնը և կարող է նորից ծագել սուր ձեռով, եթէ թիւրքիայում այրող հարցերը չը կարգադրուեն եւրոպական ոյժերի օգնութեամբ, զիպլօմատիան, յամենայն դէպս, պիտի իրագործէ դեպքանկարծիքները, որոնք մշակուած են հայկական հինգ վիլայէթներին համար: Ասա՛ղ, սուլթանը համաձայնութիւն տուեց դեպքանների ներկայացրած այդ ծրագրին, բայց դրանից մի շարքով անցած տկուտեց հայկական կոտորածների սոռկալի օրդիան Նւրուպայի և նրա դեպքանների աշխի առաջ: 1896 թուի հոկտեմբերին Փրանսիական դեսպան Նամբօն հաստատացրեց, որ ոչ մի ընթօրմ չէ ել սկըտուած. նոյն այդ ժամանակ անգլիական կառավարութիւնը դիմեց Փրանսիականին, առաջարկելով պահանջել թիւրքաց կառավարութիւնից խոտտացած ընթօրմների իրագործումը, բայց դժբախտաբար, Փրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Հանօտօ պատասխանեց թէ Փրանսիան թիւրքաց կայսրութեան անձեռնմխելիութեան կողմն է և հակառակ է որ և է պետութեան թէ հաւաքական և թէ առանձնական միջամտութեան: — Հանօտօի այդ պատասխանից չետոյ դիպլօմատիական շրջաններում հալոց հարցը մատնուեց մեռելալին լուծեան:...

Այնուհետև հեղինակը դատողութիւններ է անում թէ ինչպէս կարելի է լուծել հայկական հարցը, այսինքն ինչ միջոցներով կարելի է այնպէս անել, որ հայ ազգը չը տանջուի, գտնէ հանգստութիւն: Հայերի

ընդհանուր թիւը նա ընդունում է 3,093,779 հոգի: Այդ թուից՝ Ասիական թիւրքիայում 1,333,779, եւրոպական թիւրքիայում 250,000, Ռուսաց Հայաստանում, Կովկասում և Ռուսաստանում 1,500,000, Պարսից Հայաստանում 150,000, միւս երկիրներում (Հնդկաստանում Ամերիկա և այլն) 60,000: Ընդհանուր թուից պէտք է հանել 1895—1896 թուականների գազանութիւնների զոհերին—300,000 պաւնուած, հիւանդութիւններից և աղքատութիւնից մեռած և բռնի մահմեղական դարձրած: Ասիական թիւրքիայում ապրող հայերի թիւը պէտք է ընդունել 1,930,586 հոգի: Պ. Կօնտանսօն երկար խօսում է և մահմեղական ազգաբնակութեան, զանազան ցեղերի մասին:

—

«НАВКАЗСКІЙ ВѢСТНИКЪ», № 10. հոկտեմբեր: Ամառգրի այն համարում կան հալոց կեանքին և գրականութեան վերաբերուած մի քաջանի յօդուածներ, որոնց մէջ յիշատակում ենք Վիկտօր Լանդրուայի գրութիւնը Կենետիկի Միսիթարեան վանքի և միաբանութեան մասին, որ թարգմանուած Փրանսերէնից և այս գրքում դեռ չէ վերջացած: Առանձին չաւելուածի մէջ տպուած է պ. Կ. Նելսոնի մի նոր աշխատութիւնը—«Եջմիածնի կաթողիկոսական դահի ռուսաց կառավարութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնների սկիզբը»: Այդ սկիզբը մօտ լիտուն տարուայ մի պատմութիւն է, XVIII տարի երկրորդ կէսից սկսած մինչև այն ժամանակ, երբ ռուսաց տիրապետութիւնը հաստատուեց Անդրկովկասում և վերջանում է Յովսէփ կաթողիկոս Արդութեանի մահով: Նոր բան պ. Նելսոնի այս աշխատութեան մէջ շատ քիչ կայ: Բոլոր աղբիւրները, որոնցից նա կազմել է այդ համառոտ տեսութիւնը, չալտնի են և

մատչելի նոյն իսկ և ոչ մասնագէտին: Գրութեամբ տենդենցիօզ բնատրութիւն ունի: Աշխատելով բարձրացնել էջմիածնի նշանակութիւնը, պ. Նզեան այն աստիճան անտես է անում պատմական ճշմարտութիւնը, որ Գանձասարի կաթողիկոսների մասին ասում է. «Չգտուելով էջմիածնի կաթողիկոսութեան ճշրութիւնը, հայ երարեսիայի մի քանի փառասէր ներկայացուցիչներ ձգտում էին կազմել եկեղեցական անկախ կենդրոններ, քեփականացնելով կաթողիկոսի տիրույթ: Այսպիսի ճանապարհով առաջ եկան և Գանձասարի կաթողիկոսները Պարսկաստանում, որոնք գոյութիւն պահպանեցին մինչև Ղարաբաղի խանութիւնը Ֆուաաստանին միացնելը: Մինչդեռ Գանձասարի կաթողիկոսները անուանում էին Աղուանից կաթողիկոսներ, իսկ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը քրիստոնէութեան սկզբից անկախ աթոռ էր—նոյն իսկ էջմիածնի կաթողիկոսներն էլ Գանձասարի աթոռը ճանաչում էին Աղուանից կաթողիկոսական աթոռ:

—

Вѣстникъ Иностранной Литературы, հոկտեմբեր, XVIII դարի սկզբում Պարիզի Բաստիլ բանտում վախճանուեց մի կալանաւոր, որի դէմքը ամբողջ ժամանակ ծածկուած էր երկաթէ զիմակի տակ: Ո՞վ էր այդ խորհրդաւոր մարդը—Ոչ ոք չէր գիտէր: Նա Բաստիլ բերուեց 1698 թուին և այդտեղ էլ մեռաւ: հինգ տարուց լետով Ոչ ոք չէր տեսաւ նրա դէմքը, ոչ ոք չէր լսեց նրա խօսքը: Բանտի պատերը այդ գաղտնիքը պինդ էին պահում իրանց մէջ: Բայց զրսեցիների հետաքրքրութիւնը շատ գրգռեց այդ երկաթէ զիմակը: Շատերը փորձեցին իմանալ թէ ով էր անյայտ կալանաւորը: Եւ ստեղծուեցին բազմաթիւ պատմութիւններ: Այդ պատմութիւններից մէկն էլ գրեց ոմն

կալաէր դը-Տօլէս, Վօլտէրի բարեկամը: Նա ապացուցանում էր որ երկաթէ զիմակով մարդը հայոց պատրիարք Աւետիքն էր: Բոլոր հանգամանքները այդ ենթադրութեան կողմն էին: Եւ Աւետիքի անձնատրութիւնը աւելի ևս հետաքրքրական դարձաւ: Սկսեցին քրքրել արիւնները՝ հայոց պատրիարքի պատմութիւնը պարզելու համար: Թէև Տօլէսի ենթադրութիւնը սխալ դուրս եկաւ, թէև պաշտօնական տեղեկութիւնները հաստատեցին որ այն ժամանակ, երբ երկաթէ զիմակով մարդը մեռաւ Բաստիլում, Աւետիքը դեռ պատրիարք էր: Կ. Պօլսում, բայց և այնպէս, բռնութեան զոհ դարձած այդ եկեղեցականի պատմութիւնը կապում ճիշտ երկաթէ զիմակի պատմութեան հետ: Ռուս ամառգիրն էլ մի յօդուածում տալիս է երկաթէ զիմակի պատմութիւնը, հետեւաբար պատմում է և Աւետիքի կեանքը:

Ինչպէս յայտնի է, 1706 թուականին Կ. Պօլսի հայոց Աւետիք պատրիարքը, պաշտօնանկ լինելով ուղարկուեց աքսոր: Ճանապարհին նա մի անլուր բռնութեան զոհ դարձաւ: Քրոս կղզում, ափ իջնելիս, նա լափշտակուեց ֆրանսիական ղեւպան Ֆլորիօի մարդկանց ձեռքով, մտցրուեց լատկապէս վարձուած մի նաւի մէջ և ուղարկուեց Մարսէյ: Այդտեղից նրան տեղափոխեցին Ֆրանսիայի հիւանդանոցի տները մօտ գտնուող մի ամալի, ժայռոտ կղզի, ուր մի վանք կար: Բայց ֆրանսիական կառավարութիւնը այդքանն էլ բաւական չէր համարեց: Աւելի մեծ ապահովութեան համար Աւետիքը փոխադրուեց Բաստիլի բանտը: Այդտեղ նրան առաջարկուեց ազատութիւն, եթէ նա զաւանափոխ կը լինի: Մերոնի, տանջուած, հիւանդոտ հայ եպիսկոպոսը ստիպուած եղաւ կաթողիկոսութիւն ընդունել և դուրս գալով բանտից, մեռաւ Պա-

բիզում 1711 թուականի լույսի 21-ին:

Իսնչն էր Աւետիքի յանցանքը և ինչու ալքան զգուշութիւններ էին բանեցնում նրա վերաբերմամբ:

Աւետիքի պատմութիւնը յայտնի է մեր ընթերցողներին՝ «Մուրճի» այս տարուայ առաջին համարներին: Նրան վիճակուած էր աւելի ևս սուր կերպարանք տալ այն կռիւններին և վէճերին, որոնք սկսուած էին Վ. Պօլսում, լուսատուական և կաթոլիկ հայերի մէջ: Վ. Պօլսում բոլոր դրած եղբայրները աշխատում էին, կաթոլիկական պրօպագանդայի աջողութեան համար, սատկացնել խռովութիւնները, թոյլ չը տալ կաթոլիկ հայերին որ նրանք մօտենան իրանց ազգակից հայերին: Ֆրանսիական դեսպան Ֆէրիօլ, մի արկածախնդիր և կռուասէր մարդ, զործիք դարձաւ եղբայրների ձեռքին և աշխատում էր տապալել Աւետիքի պատրիարքին: Սակայն Աւետիքն էլ, իր կողմն ունենալով իր ժողովրդի համակրութիւնը և թիւրք շէյխ-ուլ-իսլամի բարեկամութիւնը, համարձակ կուտւում էր իր հակառակորդների դէմ և հալածում էր հայ կաթոլիկներին: Թէ ինչ չափերի էր հասել այդ կրօնական երկպառակութիւնը, երևում է հէնց նրանից, որ լուսատուական հայերը, թիւրք իշխանաւորներին կաշառելու և նրանց միջոցով կաթոլիկներին դիմադրելու համար, հաւաքեցին իրանց մէջ 200 հազար ռուբլու մի գումար: Վերջի վերջոյ Ֆէրիօլ դիմեց վայրենի և զգուշ ժողովրդին, ինչպէս ասացինք, գողանալ տուեց հայոց պատրիարքին և ուղարկեց Ֆրանսիա: Հայերը, ի հարկէ, իրար անցան և դիմեցին թիւրք կառավարութեան, խնդրելով արդարադատութիւն: Վառավարութիւնը ոչինչ չը կարողացաւ իմանալ դեսպան Ֆէրիօլից: Նա թագ-

ցնում էր, բաւականա՛նում էր ասելով թէ ոչինչ չը գիտէ: Ֆրանսիական կառավարութիւնը այդ միջոցներում բարեկամական յարաբերութիւններ էր պահպանում թիւրքիայի հետ: Եւ որովհետեւ Ֆէրիօլի վայրենի արարքը կարող էր սառնութիւն մտցնել այդ յարաբերութիւնների մէջ, ուստի նա աշխատում էր ցոյց տալ թէ ինքն էլ ոչինչ չը գիտէ Աւետիքի մասին և այդ պատճառով էլ այնքան մեծ զգուշութիւններով էր պահպանում անմեղ կալանատու Աւետիքին:

Պէտք է ասել որ ռուս ամառգրի յօդուածը նորութիւն չէ մեզ համար: Աւետիքի պատմութիւնը, որ գրել է Մարիուս Տօբէն, թարգմանուած է և տպուած Վ. Պօլսում դեռ 1870 թուականին:

«Миръ Божій», սեպտեմբերի Իրեւ առանձին լուսւում, տպագրւում է Ֆրանսիացի պրօֆէսոր Եղուարդ Դրիօի ճշգրտագոյն պատմութիւն XIX դարի վերջում: Հեղինակը խօսում է ժամանակակից անցքերի մասին: Բերում ենք այն կտորը, որ վերաբերում է հայոց հարցին:

«Հայերը, ինչպէս մեզ թւում է, արդէն բաւականաչափ քաւել են իրանց այն մեղքը, որ քրիստոնեայ են փնացել մահմեդական զիշատիչների մէջ: Քրդերը, նրանց հարեւանները, կանոնաւոր կերպով խլում են նրանց հուճճը, այլում են նրանց տները, կտոր-կտոր են անում նրանց երեխաներին, բռնաբարում են նրանց կրանց և սպանում են, եթէ այս բանը նրանց դուր է գալիս: Հայաստանը, այսպիսով, սուլթանը տուել է իր հաստատրիմ քրդերին՝ զուարճութեան համար: Քրիստոնեայ մեծ պետութիւնները հարկադրուած էին շատ անգամ հայերի պաշտպան հանդիսանալ և յաճախ պահանջում էին սուլթանից պաշտօնական խոստում, թէ նա

վերջ կը դնէ իրերի այսպիսի դրութեանը Սուլթանը խոտաւնում էր կատարել այն ամենը, ինչ նրանից պահանջում էր և, ի հարկէ, ոչինչ չէր անում:

Յոյս դնելով եւրոպայի պաշտպանութեան միայն և ուժասպառ դառնալով նոր զարթնած մահմեդական փանաթիկոսութեան տանջանքներից, հայերը փորձեցին պաշտպանուել և մի քանի լազաւսի տաւին քրդերին: Այն ժամանակ սուլթանը քրդերի օգնութեան ուղարկեց կանանաւոր զօրքեր, որպէս զի կարգ պահպանուի և Հայաստանը ամբողջովին ողողուեց արիւնով և կրակով: Այս նողկալի խմբական կոտորածները շարունակուեցին 1894-ից մինչև 1896 թուականը: Ընդամենը մօտ 150,000 զոհեր եղան, կամ, ուրիշ աղբիւրներին նայելով, նոյն իսկ 300,000, չը հաշուելով նրանց, որոնք մեռան սովից այդ քարուքանդ արած երկրում: Այս բոլոր սարսափները ամենամօթալի սկանդալ էին XIX դարի վերջում: Բայց Եւրոպան ինչպէս ձեռք առնել այդ ժամանակ: Բոլորովին ոչինչ: Վատաւարութիւնները լամառութեամբ լռում էին աւելի քան երկու տարի, աւելի հանդիսատի կերպով չայտարարելով, քան երբ և իցէ, Օսմանեան պետութեան անբաժանելիութեան սկզբունքը ճիշտ է, կատարուեց քննութիւն, կազմակերպուեցին միջազգային լանձնաժողովները և եւրոպական պետութիւնների ղեկավարները բաւականաչափ պաշտօնական, առաջադրութիւններ արին Բ. Պոսան և նոյն իսկ լատական պարզ կերպով որոշում է ամբողջ պարտասխանատուութիւնը (որի համար պատմա-

բանները, ի հարկէ, չափազանց շնորհապարտ կը լինեն եւրոպական միութեանը), բայց լանցաւորները և մասնաւորապէս ինքը, սուլթանը, չը պատժուեցին:

Այս դէպքում եւրոպական կառավարութիւնները հետևում էին և մի ուրիշ սկզբունքի, այն է—չը խառնուել Օսմանեան պետութեան նահանգների ներքին կառավարութեան մէջ:

Վստիւթիւնները, այսպիսով, դատուեցան ներքին կառավարութեան հարցերի մէջ, ուստի և նրանց առաջն առնելը եւրոպական պետութիւնների մրցակցութիւնից դուրս էր: Նրանք նոյն իսկ չը պահանջեցին որ պահպանուեն այն իսկ դաշնադրութիւնները, որոնց տակ զբոսում են նրանց ներկայացուցիչների ստորագրութիւնները: Այսպէս Բերլինի դաշնադրութեան 61 յօդուածով պետութիւնները իրանք պարտաւորուել են հետեւել բարենորոգումներ իրագործման: Բայց մինչև այժմ, զոնէ այն բողոքին, երբ ես զրուում եմ, հալկական հարցը դեռ էլի բաց է մնում: Վոտորածները, ճիշտ է, դատարեցրած են—զոնէ դրանց մասին այլ ևս չեն խօսում, բայց հայերը այնպէս էլ չը կարողացան լուրջ ապահովութիւններ և որ և է լէֆօրմ ձեռք բերել: Բերլինի դաշնադրութեան 61 յօդուածը մնում է մնում տառ և նրանց ստորագրած պետութիւնների վրայ ծանրացած է այն լանցանքը, որ նրանք թող տուին կատարել: Յայտնի է նոյն իսկ, որ նրանք ոչ մի դէպքում չէին համաձայնուի նորից վերանորոգել այդպիսի մի յօդուած:

Անաշտա պատմութիւնն է մնում նահատակների միակ պաշտպանը: